

Наталія ОТРОХ

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Шовк як невід’ємна частина української культури й деякі аспекти поширення його виробництва в Україні XVII–XVIII ст.

Матеріальна та художня культура є індикатором визначення культурної ідентичності народу, за яким простежуються багатовікові традиції та вектори єднання з окремими культурами світу. Осягнення багатовікових традицій стимулює активізацію досліджень проблем історії культури, актуалізує потребу в узагальненні та критичному аналізі попереднього спадку в цій важливій сфері. Шовк складає невід’ємну частину матеріальної та художньої культури українців, має давні історичні традиції і потребує комплексного вивчення.

Виробництво шовку – це галузь промисловості, в якій перетинаються технічні та технологічні, культурні, естетичні та етичні, політичні й інші аспекти. Шовкові тканини вважалися предметом розкоші, що використовувала у своєму побуті верхівка суспільства. Хоча насправді шовк тісно увійшов у матеріальну культуру не лише істеблішменту, а й пересічних українців, оскільки від епохи бароко майже повсюдно використовувався у народному костюмі.

У даній розвідці маємо на меті розглянути різні аспекти розвитку шовкової промисловості в Україні у XVII–XVIII ст. та використання шовку жителями українських земель, що стало суттєвим чинником розвитку місцевої культури.

У загальних працях з історії промислового виробництва в Російській імперії дорядянського періоду подані дослідження особливостей переходу промисловості держави від кустарного виробництва до мануфактури, фабрики.

У праці Оглобліна А. П. *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*¹ розглянуто шовкове виробництво як купецьке підприємство, а також шляхи отримання іноземного шовку¹.

¹ А. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*, Киев 1925.

Цікавою для нашого дослідження є спеціалізована праця Ф. Чижова *Писька о шелководстве* присвячена аналізу умов і перспектив розвитку шовкової галузі в Російській імперії. У своєму дослідженні *Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии* автор розглядає історію започаткування шовкової справи на українських землях². Відомий архівіст Тищенко М. також досліджував історію шовківництва в Києві та на Київщині в XVIII та першій половині XIX ст.

Досить ґрунтовною є праця Н. Шаврова *Добывание, обработка и условия сбыта шелка и организация правительственных и общественных учреждений по шелководству и шелковой промышленности в Австро-Венгрии, Италии, Франции и других шелководных странах*³. У ній розглянуто особливості тогочасного виробництва шовку та шовкової тканини⁴.

Обмеженість і тенденційність історичних досліджень радянського періоду, зокрема питань розвитку вітчизняної промисловості, стали причиною істотної „білої плями” в історичній науці.

У другій половині XX ст. посилюється інтерес дослідників до вивчення традицій використання шовку в українській культурі та побуті. Виходять праці дослідників-мистецтвознавців Києва та Львова М. Новицької, Т. Кара-Васильєвої, Р. Косів, Л. Цимбали та інших. Означені автори переважно розглядали оздоблення тканин культового призначення, передусім гаптування.

Єдиний фахівець з військових строїв України, співробітник Інституту історії України НАН України Є. Славутич присвятив ряд праць одягу та озброєнню українських козаків кінця XVIII–XVIII ст. Дослідження автора свідчать, що шовкові тканини були безпосередньою складовою одягу української військової еліти тих часів.

Нарисну публікацію темі розвитку шовківництва в Україні в розрізі питань його музеєфікації та експонування присвятила доктор мистецтвознавства О. Школьна на початку 2010-х рр.⁴

Відомо, що шовк під різними назвами був відомий ще у стародавньому світі ще до контактів з Китаєм. На островах Грецького архіпелагу, в Персії, Малій Азії та Індії люди використовували кокони різних представників сімейства шовкопрядів і виготовляли з них матеріал для цінних тканин. Хоча саме тутівого шовкопряду розводили у давньому Китаї, де ця галузь складала монополію країни і секрет виготовлення шовку оберігали від іноземців. З Китаю у подальшому шовківництво поширилось у Туркестані, розповсюдилось узбережжям Каспійського моря, потім потрапило у Візантію, Італію, Іспанію, Францію, пізніше – в Австро-Угорщину, Російську імперію, Алжир і Америку.

² Ф. Чижев, *Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии*, Москва 1815; Ф. Чижев, *Писька о шелководстве*, Москва 1870.

³ Н. Шавров, *Добывание, обработка и условия сбыта шелка и организация правительственных и общественных учреждений по шелководству и шелковой промышленности в Австро-Венгрии, Италии, Франции и других шелководных странах*, Спб. 1890.

⁴ О. Школьна, *Шовк у побуті українців XVII–XIX століть і питання його музейного експонування* [в:] „Питання історії, науки і техніки”, 2014, № 3, С. 61–73.

У XVIII ст. шовківництво поширилось в усіх країнах, де були сприятливі кліматичні умови. Таким чином воно охопило всю Азію, південну частину Європи, частину північної Африки, частину південної та північної Америки; в Азії виготовленням шовку займались Китай, Японія (була особлива порода червів), Індія, Туркестан, Бухара, Закаспійський регіон, Афганістан, Персія, Сирія, Османська імперія. В Європі шовк складав важливу статтю сільського господарства на Грецьких островах, у Молдавії та Валахії, у Бессарабії, Криму, Албанії, Боснії, Болгарії, Чорногорії, Сербії, Румунії, Фессалії, Македонії, Кавказі та Закавказзі, Угорщині, Далмації, Істрії, Східному Тіролі, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Пруссії. В Африці шовківництвом займались тільки в Алжирі та на Канарських островах; в Америці воно було розповсюджене в Каліфорнії, Мексиці, Гватемалі, Еквадорі, Перу, Бразилії, Чилі, Аргентині та Уругваї, але в незначній кількості⁵.

Шовк був відомим на території сучасної України з давніх часів. З прийняттям християнства у Київській Русі набули поширення візантійські тканини, які завозились, головним чином, для духівництва й ритуальних церемоній. Держава закуповувала золототкані тканини, а також оксамит, шовк, парчу, паволоку, тафту, камку тощо. Крім того побутували тканини, привезені як подарунки або військові трофеї. Під впливом привізних тканин мінялось, удосконалювалось місцеве ткацтво. Фрагменти шовкових тканин знайдені у тайниках Десятинної церкви в Києві⁶.

З XIV–XVI ст. у зв'язку з відокремлення ремісництва від сільського господарства почала зростати верства самостійних ремісників, об'єднаних у цехи. Це вплинуло й на поширення виробництва шовкових шат, зокрема жіночих і чоловічих сорочок та ін. Природного шовку в Україні не було, шовкові й бавовняні тканини в основному завозили зі Сходу: з Китаю, Індії, Персії, Туреччини, Закавказзя, Середньої Азії, а також із Криму і деяких країн Західної Європи: Франції, Італії.

У XVI столітті попит на шовкові тканини значно збільшився. Їх почали використовувати не тільки з метою виготовлення одягу для вищих прошарків населення, речей сакрального призначення та гаптування.

Військова еліта і урядовці Української козацької держави використовували для пошиття свого костюму практично весь асортимент шовкових тканин, які вироблялися у XVII–XVIII ст. Шовк поширився і серед простих козаків, міського та сільського населення. Імпортні речі коштували дуже дорого, тому їх використовували лише для святкових очіпків чи запасок, оздоблювали ними верхній одяг або деякі елементи орнаменту творчо переробляли на вишивку чи набійку. Тому постало питання щодо виготовлення вітчизняної сировини, а в подальшому і ткання шовкової матерії.

⁵ Н. Шавров, *Добывание, обработка и условия сбыта шелка и организация правительственных и общественных учреждений по шелководству и шелковой промышленности в Австро-Венгрии, Италии, Франции и других шелководных странах*, Спб. 1890, с. 1–2.

⁶ Т. Мінжуліна, *Дослідження й реставрація музейного текстилю*, Київ 2004, с. 11.

У кінці XVII ст. розмотування шовку проводиться скрізь, де є ця промисловість, але в деяких країнах на фабриках розмотували іноземні кокони (Франція, Італія). Обробка відходів виробництва проводилась в Австрії, Франції, Англії, Сполучених Штатах, в Російській імперії діяло дві фабрики. Крутильна промисловість зосереджувалась там, де і розмотувальна. Особливого розмаху вона набула в Італії. Шовкоткацька промисловість розвивалась переважно в Європі. Це такі країни як Австрія, Німеччина, Швейцарія, Португалія, Іспанія, Англія, Франція, Італія, Російська імперія. Таким чином шовк, котрий країни експортували у вигляді сировини, повертався до них як тканина.

У Російській імперії перший шовковичний сад був закладений у Сибірську в 1667 році. Але спроби завести скрізь шовківництво не вдавались: шовковичні дерева під Москвою не росли, а черві березове листя їсти не хотіли. Тоді при Катерині II було вирішено поширити шовківництво в Астрахані⁷. З другої половини XVII ст. шовківництво успішно почало розвиватись в Астрахані. Подібну практику було поширено і на українських землях. За Петра I шовківництво впроваджувало на долинах Дніпра, на Київщині, на нижньому Поволжі, при Катерині II – на Харківщині, у Приазов'ї, на Оренбурзькій лінії⁸.

Виробництво шовку в м. Києві було почато ще перед тим, як відкрився державний завод шовківництва. Так, Павло Алепський, який був у Києві в 1653 році, описуючи Київський Печерський монастир, подає відомості, що в архімандритському лаврському садку росло дуже багато шовковиць і тутешній митрополит, що був перед цим, розводив шовковика й виробляв гарний шовк⁹.

19 березня 1725 р. у Санкт-Петербурзі було видано імператорський указ за яким мануфактур-колегії наказано заснувати у Києві шовковий завод. Для цього туди направлено іноземця, француза Ягана Фігерса. Для розмноження шовкових дерев потрібно було відвести ділянки і залучити до справи учнів за контрактом. За контрактом, який Фігерс уклав з мануфактур-колегією, він зобов'язувався учнів, що до нього приставлять (від 10 до 12, а, можливо, і більше), навчити садити і розмножувати шовкові дерева, розводити червів, збирати і зберігати шовк, сушити його і прясти, а також виготовляти необхідні для виробництва машини і верстати. Навчити учнів майстер мав за чотири роки, після цього міг їх залишити. Мануфактур-колегія зобов'язувалась заплатити по 50 руб. за кожного підготовленого учня, який пройде відповідну перевірку¹⁰.

У 1729 році з фабрики брали насіння шовковиць та півфунта коконів червів для розведення в Астраханській губернії в м. Царицино та в інших містах

⁷ Н. Супрун, М. Колосніченко, Л. Орленко, *Історія текстилю*, Київ 2006, с. 49.

⁸ Т. Мінжуліна, *Дослідження й реставрація музейного текстилю*, Київ 2004, с. 11.

⁹ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, В. Б. Антоновича, Ф. А. Терновского, Киев 1874, с. 62.

¹⁰ М. Тищенко, *Шовківництво в Києві та Київській губернії в XVIII та першій половині XIX ст.*, Т. 2., Киев 1928, с. 169.

У 1725 р. на Подолі, поблизу церкви Миколи Доброго, було куплено два двори, „со всеѣмъ хороннымъ строениемъ и садомъ” за 310 карбованців¹¹.

Спочатку робота на заводі йшла досить жваво у порівнянні з пізнішими часами. Так, з 1725 по 1735 рік, за винятком 1731 року (скільки отримано шовку в цьому році – невідомо), було вироблено шовку сирцю 2 пуди 34 фунтів. Виготовлений шовк відсиляли до мануфактур-колегії.

Тому, коли термін угоди закінчився, Фігерса було викликано до Петербургу, і він виїхав на свою батьківщину, здобувши за навчання майстрів шовківництва 500 карбованців. Окрім цього йому було надано 200 карбованців на подорож додому¹².

Крім першого державного заводу в Києві діяли також приватні заводи. Спочатку держава надавала різні привілеї окремим особам для того, щоб зацікавити їх у цій справі. На дачах Київського Печерського монастиря далі за Печерською фортецею, коло Солдатської Слобідки, за наказом Верховної таємної ради, було виділено ділянку землі 108 сажнів завдовжки й 49 сажнів завширшки, де француз Фішер посадив 2250 шовковиць¹³.

1724 року за наказом Правлячого Сенату, на прохання киянина, перекладача грека Степана Михайлова та грека Івана Дирея, який прибув з Туреччини, їм було дозволено своїм коштом відкрити шовковий завод.

У тому ж 1729 році такі ж преференції надано киянину, греку за походженням, Юрію Леонтьєву, що започаткував свій шовковий завод. Київському губернаторові було наказано виділити йому землю з монастирських або міщанських земель, де він міг би посадити шовковиці. Леонтьєву виділили з державного заводу шовківництва, яким у той час завідував Фішер, 500 саджанців дерев, а поки вони розростуться, дозволили збирати лист на городах киян. Для цього йому виділили двох учнів.

Хоча загалом київська влада не дуже уважно ставилася до наказів про відкриття таких шовкових заводів. Про це можна довідатися зі скарги Ю. Леонтьєва, яка надійшла у 1735 р. до Державної комерційної колегії. Він нарікав, що, не зважаючи на укази, ні землі, ні дерев йому не було надано, що кияни не дозволяють безкоштовно збирати листя на годівлю шовкуна, що учні, одержують платню, а працюють, замість року, тільки три місяці. Він просив змусити Київську Губернську Канцелярію забезпечити його землею та деревами, а для охорони дати двох солдат. А також – збільшити кількість учнів до 6 осіб, яких мали утримувати з державних коштів, а влітку надавати від 5 до 15 школярів для збирання листя.

¹¹ Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК), ф. 59 Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 296. *Дело о выполнении контракта с мануфактур-коллегией об обучении 17 человек мастером Фигерсем (француз), 31 июля 1732, арк. 2.*

¹² *Ibidem*, арк. 3.

¹³ А. Андрієвський, *Исторические материалы из Архива Киевского Губернского Правления*, Вып. III., Киев, с. 142.

Відповіддю на цю скаргу був указ з комерц-колегії на ім'я київського генерал-губернатора фон-Вейсбаха, від 20 червня 1735 року, за яким наказано якнайшвидше виділити землю з тієї, що використовувалась для заводу Фішера. На його утриманні мали бути два учні, заробітна плата їх мала дорівнювати запровадженій на державному шовковому заводі, а учні мусили бути „въ послушаніи и въ труде, безъ отрицанія”. Крім того, щоб збільшити продукцію заводу й держава швидше змогла отримати від нього користь, було наказано надати ще трьох учнів, які працювали в Києві у попередніх заводчиків, а якщо їх бракуватиме, то й з інших „чинів” і виплачувати утримання останнім три роки з державних коштів.

Леонтьєву міг карати учнів „легкимъ наказанім”, коли вони недбало ставитимуться до своїх обов’язків. Крім державного забезпечення учнями, Леонтьєв мав право набирати їх та робітників для виробництва з вільного люду¹⁴.

Видатки на підприємстві були невеликі. Так, згодом у 1762 році, прикажчик війта Каневського, якому було передано цей завод, витратив за цей рік на заробітну плату 5 учням, на придбання листу для шовкуна, на доставку цього листа на завод та на інші дрібні потреби, всього 49 крб. 53 коп. Заробітна плата окремого солдата, коли його брали на тимчасову роботу, на день становила 6-5 копійок.

Так тільки в Києві протягом XVIII ст. було засновано кілька шовкових заводів різних форм власності. Коли француз Фігерс поїхав, майстром на подільський державний завод було призначено грека Івана Дирея, який на цей час уже сам був власником шовкового заводу, відкритого спільно з греком Михайловим. Останній передав йому свої права на це підприємство. 1733 року, за наказом Державної комерц-колегії, Диресві було видано платню за 1731–1732 роки, із розрахунку по 30 карбованців на рік „для лучшого впредь къ произведенію оного заводу усердія”, а за вироблений шовк 59 3/4 фунтів виплачено по 2 карбованці за фунт.

Від Київської Губернської Канцелярії вимагалось дати відомості про стан цього заводу й висловити свою думку, про передачу під керівництво Дирея і державний подільський завод. Але представник від Губернської Канцелярії та виборний від магістрату оглянули заводи Дирея та Леонтьєва тільки 1 травня 1738 року. У протоколі цієї Комісії було зазначено, що заводи Дирея та Леонтьєва зовсім занепадали. За свідченнями комісії, як Дирей, так і Леонтьєв недбайливо поставилися до своїх обов’язків, а казенний двір знаходився у занедбаному стані.

Дирей ніби тільки для форми держав завод, бо продукція його все зменшувалася, заробітна плата учням не виплачувалася, оскільки не було з чого. Комісія вважала, що Дирея слід усунути з посади завідувача казенним заводом. Натомість все приладдя необхідно віддати учням: М. Слободчикову, Т.

¹⁴ М. Тищенко, *op. cit.*, с. 170.

Валенсову, Є. Гостієву, О. Извозчикову, К. Букрееву, В. Строгову та М. Хлистову. Це планувалося зробити задля того, щоб для шовківництва виділити землі у державному виноградному садку, і надалі вони провадили цю справу власним коштом, не вимагаючи нічого від державного скарбу. І таким чином шовк, вироблений на заводі, названі виробники повинні були передавати казні за встановленою ціну. Решту учнів, 7 осіб, слід було повернути до тих полків, звідки їх взято. Три рази надсилала Київська Губернська Канцелярія ці відомості до Петербургу, в 1738, 1740, та 1744 роках. Причому кожного разу висловлювала думку, що від шовкових заводів як тепер немає ніякої користі, так і не передбачається. Висувалася пропозиція про необхідність передачі заводів у приватні руки, бо окрім казенних витрат на будування таких заводів, на їх огорожу, поступало багато скарг від киян, у яких відбирали землю під заводи. Для солдатів та учнів робота на цих заводах була додатковим тягарем. Відповіді з Петербургу не було, тому Канцелярія наказала забрати у Дирея його учнів, залишивши йому тільки одного К. Єфімова.

1743 року помер фабрикант Дирей, за наказом київського губернатора, завод прийняв за описом капітан Митрофан Мотякін. Того ж року київські фабрики оглядав асесор Мануфактурної Колегії Меженіков, який склав опис цього заводу. З опису можна довідатися, що спадщина від Дирея була невелика. У казенному дворі стояв один будинок; з одного боку його було 8 світлиць, а з іншого три світлиці з кімнатами та одні сіни. Окремо стояла одна хата з сіньми та дві повітки. Всі ці будівлі згадані як старі, погнилі, на них де-не-де навіть попровалювалися дахи. Устаткування заводу на той час значилося як досить бідне: три столи, одна підставка, ліхтар, два дерев'яних верстати з обладнанням, два ліжка, сімнадцять драбин, на які кладуться гілки з листям, сім кормушок для черв'їв, два залізних підсвічника, один мідний казан, де варили шовк, 2 пуди 16 фунтів шовкових збивок та проїдених яєць, дослівно „шелковыхъ збивокъ и проїденныхъ яиць”, 1 мідний казан, де варили шовк, та 48 золотників грени, з якої мали народитися шовкові черві у закритому ящику.

На посаду завідувача заводу було призначено учня Єфімова. Влітку йому давали 10 школярів, щоб носити листя. 1743 року він виготовив шовку тільки 1 фунт 32 золотники та залишив на майбутній рік грени шовкуна 49 золотників. В описі цього казенного заводу нічого не згадується про приватні шовкові заводи Фішера та Леонтєва. Це може свідчити про те, що праця на цих заводах не проводилася і вони зовсім занепали, залишивши після себе тільки шовковиці, яких насадили їх власники.

Опис казенного шовкового заводу Київська губернська канцелярія надіслала мануфактур-колегії, додавши до цього свою пропозицію продати завод з усіма будівлями. Бажано кому-небудь з киян, хто захоче виробляти шовк своїм коштом без допомоги від казни. Оскільки хоча двоє з учнів і висловили бажання взяти завод у своє завідування, але вимагають щорічної допомоги у 50 карбованців. Враховуючи те, що вони, працюючи на цьому заводі, не спри-

яли розвитку його продукції, вважали, що не можна й надалі чекати користі від їх праці¹⁵.

1735 року двоє учнів Київського шовкового заводу Гостяєв та Ізвозииков також просили дати їм землі для шовкового заводу. Того ж року наказом з Державної комерц-колегії на ім'я київського губернатора видано розпорядження виділити їм землі у м. Переяславі та Борисполі. Крім цього, дати з державного скарбу кожному позику по 25 карбованців на рік, зобов'язавши їх у рахунок цієї позики віддавати вироблений шовк за ціною по 2 карбованці за фунт. Але з того нічого не вийшло, позаяк у списках майстрів київського державного заводу за 1758 рік зустрічаються їх прізвища.

Мануфактур-колегія погодилася з міркуваннями Губернської канцелярії та указом від 22 травня 1744 року наказала передати завод охочим і надійним людям. Підприємство було передано російським купцям Максиму Резвому, Роману Смородіну, Семену Ноздріну та Максиму Кузнецову. Вони володіли ним з 1745 до 1752 року. 1749 року на заводі було вироблено чистого шовку сирцю 30 фунтів, окрім того мали 1 пуд 3 фунти шовку в збивках. Отриманий шовк згадані виробники надсилали Мануфактур-колегії. Справа йшла не досить успішно, оскільки купець шовкового заводу Семен Ноздрін за 1750 рік не заплатив подушний податок, а також податки за купецьку діяльність всього 83 руб. 92 коп. У зв'язку з цим магістрат здійснив перевірку – в якому стані знаходиться шовковий завод і на скільки за ціною вигідно робити шовк. Отримані висновки були не на користь власників¹⁶.

За наказом Його імператорської величності від 1749 року французькому фабрикантові Антонові Гамбету було дозволено заснувати свій шовковий завод в Україні. За контрактом останній зобов'язувався звести на вільних землях поблизу Києва будови, потрібні для шовкового заводу. Мануфактур-колегії наказано взяти за землю помірну плату і не чинити утисків іноземному громадянину, який робить корисну для держави справу. Для розвитку цього заводу Гамбеті мали дати потрібних йому людей: як іноземців, так і місцевих з паспортами, виплачувати їм заробітну плату за договором. Підприємцю також давали в учні людей з колишнього державного шовкового заводу в Києві.

Гамбета мав налагодити виробництво шовку за 8 років. На завод заборонялось наймати людей без паспорта, за порушення цього припису виплачувався штраф. Для насадження шовкових дерев землю винаймали у місцевих власників за помірну ціну. З мануфактур-колегії виділялись кошти на допомогу в розбудові заводу. Колегія слідувала за тим, щоб насіння тутових дерев і цегла для побудови приміщень були придбані за низькими цінами. Зайві інструменти на державному київському заводі або надлишок шовковичного листя потрібно було

¹⁵ А. Андрієвський, *op. cit.*, с. 47–50.

¹⁶ ЦДІАК, ф. 59. Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 1945, *Дело о взыскании недоимок с купца г. Белгорода Ноздрина, 1750*, арк. 11.

віддавати Гамбеті безкоштовно. Якщо у селян буде сировина для прокорму червів, Гамбета їх міг придбати за помірну ціну. За влаштування працівниками на заводі бійок фабрикант мав право самостійно їх карати і не звертатись до суду. За крадіжку працівників потрібно було віддавати до суду губернської канцелярії.

Після 8 років роботи фабрикант зобов'язувався залишити завод зі всіма мідними і залізними інструментами тим людям, на землях яких він побудований, і з'явитися до мануфактур-колегії для оцінки його діяльності¹⁷.

Коли підписували договір з Гамбетом, було висловлено думку, що якщо фабрикант забажає, можна буде передати йому й Київський державний завод. Напевно, засновувати нове підприємство Гамбета не хотів, тому 1752 р. взяв під своє керівництво Київський шовковий завод. Якою була його продукція за часів Гамбета, невідомо, але той факт, що 1753 року він мав тільки 2 фунти грени шовкуна, свідчить, що новий господар зовсім недбайливо поставився до дорученої йому справи.

1752 року Сенат закликає охочих засновувати шовкові заводи на Україні, в Астрахані та по інших місцях. У 1756 році вийшов наказ Її імператорської величності і правлячого сенату щодо збільшення у Росії кількості мануфактур по роботі з шовковою парчею, а заводів із виготовлення шовку майже не було, і доправляти шовк з-за кордону досить дорого (з Персії). Тому держава почала сприяти розвитку шовкових фабрик, зокрема у районі українських територій.¹⁸ Того ж року наказ, в якому зазначалась потреба розсадити по Україні тутові дерева та розвести тут шовковичних червів, для чого побудувати місцеві шовкові заводи, надійшов до канцелярії гетьмана К. Розумовського. Відповідно до нього з канцелярії було розіслано полкам ордери, з інформацією, що якщо хтось забажає зайнятись шовковичною справою, то має з'явитися у Ландмилівську канцелярію і надіслати до генеральної канцелярії рапорт¹⁹.

Тим, хто хотів відкривати такі заводи, передавали декілька тисяч шовковиць, насаджених минулими роками. До того ж власників таких підприємств мали звільнити від постоїв та служби. Шовк, вироблений на цих заводах, закуповувати на російські фабрики за «справжню» ціну, а з продажної ціни шовку протягом 10 років не брати податку. На цей виклик з попередніх власників заводів ніхто не відгукнувся, окрім француза Антона Гамбета, що подав прохання про це до Київської Губернської Канцелярії.²⁰

Під керівництвом Гамбета Київський шовковий завод був тільки один рік, а у 1752 р., за погану якість роботи, виробництво у нього було відібрано й доручено доглядати за ним офіцерові київської залоги В. Іванову.

¹⁷ ЦДІАК, ф. 1632, оп. 1, спр. 300, Комиссия экономии, 1749, арк. 4.

¹⁸ ЦДІАК, ф. 64. Сотенное правление Левобережной Украине XVIII ст., оп. 1, спр. 30, Ордер Киевской губернской канцелярии, 1756, арк. 10.

¹⁹ ЦДІАК, ф. 269. Канцелярия гетьмана К. Розумовского, оп. 1, спр. 1211, Дело об основании и распространении шелковичных заводов на Украине, 1752–1758, арк. 15.

²⁰ *Ibidem*, арк. 16.

За п'ять років, за наказом з Мануфактур-колегії, від 22 липня 1757 року, підприємство з землею, будівлями, з 6 учнями було безкоштовно передано війтові Чернігівського магістрату Козьмі Каневському. Він отримував його у довічне спадкове володіння, доки сам та його нащадки будуть утримувати завод у належному стані. Чому підприємство було передане Каневському, невідомо. Можливо стан, у якому перебував завод, примушував швидше його прилаштувати, щоб не мати клопоту. Каневському також було надано у місті Чернігові державну лугову землю, де він зобов'язувався побудувати шовковичний завод і посадити тутові дерева²¹.

Але новий власник зовсім не цікавився заводом, про що свідчить той факт, що, поїхавши до Петербургу у 1757 р. він передав його київському міщанинові І. Григоровичу (на думку доктора мистецтвознавства О. Школьної – відомому райці-прокурору, міському інженеру та архітектору з родини київських подільських купців Івану Григоровичу-Барському, що працював у Київському магістраті). Григорович виплачував заробітну плату 6 учням до 1763 року, а далі перестав це робити, очевидно через неприбутковість і велику залежність справи від кліматичних умов і непередбачуваних обставин. Він з'явився до Київської Губернської Канцелярії 1765 р., і заявив, що далі він не хоче утримувати цей завод.

Завод від Гамбета дістався йому в поганому стані, Григорович витратив на нього (на заробітну плату, на придбання листу в киян та на інші видатки) 256 карб. 46 коп. Протягом п'ятьох років (1758–1762 рр.) тут було вироблено шовку-сирцю 2 пуди. 28 та 5/8 фунтів, 1 пуд та 1/4 фунта флоретового та бантового шовку відповідно. Флорет – слово, взяте з французької мови, це шовк, який випускає шовкун (шовковий черв'як) перед тим, як вити кокон. На 1763 рік залишено було грени шовкуна 3 фунти та 34 золотники. Шовку було продано 38 та 1/2 фунтів московському купцеві Земському за 90 карбованців, решта залишилася не проданою. Григорович дбав не тільки за вироблення шовку, а й про те, щоб збільшити число шовковиць. Так, у 1758 р. він розсаджує на грядках 3000 дерев одноліток і посіяв на розсаді 4 фунти насіння, але в цьому ж році великі морози пошкодили багато шовковиць. Усього шовковиць у 1760 р. в казенному садку було 4000 дерев.²²

Будівлі шовкового заводу все більше руйнувалися. Григорович, витрачаючи гроші на виробництво шовку, зовсім не вкладав їх у ремонт заводу і передав останній 1765 р. Київській Губернській Канцелярії, таким, яким узяв його Каневський. Канцелярія знову призначила наглядачем підприємства офіцера Климовського і, повідомляючи про це Мануфактур-колегію, просила дозволу, передати його приватним особам. Такий вона отримала 1766 р. разом із наказом оцінити завод і передати його тільки за описом. Але підприємство було у такому поганому стані, що його було оцінено лише у 140 крб. 95 1/2 коп.

²¹ *Ibidem*, арк. 96.

²² М. Тищенко, *op. cit.*, с. 171.

Тому охочих людей взяти його в оренду не виявилось. Зважаючи на таке, Губернська Канцелярія вирішила відремонтувати будівлі заводу та виділила для того 50 карбованців. Цього було занадто мало, бо підрядник, який міг узятися за такий ремонт, вимагав 2500 карб.

Тимчасом офіцер Суковкін, що змінив Климовського у 1774 р., доповідав Губернській Канцелярії, що огорожа і будівлі заводу розвалюються, а ремонтувати їх не можна. Відносно робочих приміщень він повідомляв, що навіть увійти до них страшно. У цей час праця на заводі фактично припинилася, оскільки три учні, котрі залишилися на заводі, були старі й мало працездатні. Грени шовкуна зберегли тільки 1 фунт, не зважаючи на те, що її так тяжко було діставати, бо надсилав її в цей час російський резидент з Царгороду. Губернська Канцелярія грошей на завод не видавала, а шукала особу, яка б взялася утримувати завод своїм коштом.

Навесні 1774 року київський купець Р. Смородін, що мав власний шовковий завод у верхньому Києві, погодився на те, щоб перевести казенний шовковий завод з усім приладдям та учнями до свого заводу. Спочатку він вимагав, щоб шовк, як державний так і власний, вироблявся окремо і щоб черв'яки лежали нарізно. Коли ж розпочалася праця, то Смородін змінив свою думку й погодився тільки на те, щоб державний і його власний шовк вироблявся разом, а листя для червів постачали з Подолу. Губернській Канцелярії нічого іншого не залишалось, як погодитися на це. Вироблявся шовк на заводі Смородіна з 1774 по 1778 рік, за цей час було вироблено чистого шовку 11 фунтів 7 золотників, флорету – 14 фунтів²³.

Так шовковий завод було переведено з Подолу на Печерськ. На Подолі приміщення заводу стояли пустими. Для їх перебудови купували матеріал, шукали підрядників, але все це робилося досить повільно.

За наказом Сенату, від 9 липня 1776 року, завод було відібрано у Мануфактур-колегії і передано у відання графа П. Рум'янцева. Коли 1780 року було надіслано Губернській Канцелярії з Сенату відомість про розподіл прибутків і видатків по Київській губернії, то на утримання шовкового заводу кошти не передбачалися. 1779 року Губернська Канцелярія надіслала вироблений на заводі шовк Мануфактур-колегії, але остання повернула його назад, наказавши звернутися до графа Рум'янцева. На запитання, що робити із шовком, Рум'янцев повелів продати весь, що був на заводі, залишивши на майбутнє по золотнику кожного сорту. На той час заводі у наявності було шовку-сирцю, білого та жовтого – 1 пуд 2 фунти 38 золотників, флорету – 1 пуд, 90 золотників, іздеру (іздер – обдертки, здір, решта, що залишається, коли розкручують кокони шовкуна) – 3 фунти 72 золотники. 1781 року шовк-сирець, білий та жовтий, продано по 2,5 крб., за пуд., що ж до інших сортів, то охочих на них покупців не знайшлося, й він залишився на заводі не проданим.²⁴

²³ *Ibidem*, с. 172.

²⁴ *Ibidem*, с. 173.

У купця Смородіна державний шовк виготовлявся до 1778 року включно. 1779 року, напевно тому що Смородін припинив виробляти шовк, решту заводу було перенесено до Київського Кловського палацу, де виділено для цього одне приміщення. Але його було мало, а тому частину червів передано болгарину, який жив у Києві на Печерську, Іванові Цвею. У Кловських покоях завод неначе б трохи відновлює свої потенції: тут працювало 6 учнів, які з 1779 по 1782 рік виробили шовку-сирцю 29 фунтів 93 золотники, „флоретового” 22 фунти 4 золотники та „здору” – 1 фунт 22 золотники²⁵.

Під керівництвом графа Рум'янцева шовковий завод перебував не довго. Царським указом від 20 квітня 1787 року, завод, зі всіма шовковичними плантаціями, як власними, так і у дворовому саді, було передано під керівництво київського губернського маршалка Василя Капніста. Уряд забезпечував завод грошми, виділяючи 10 тисяч карбованців. Керівництво підприємством було доручено фабриканту Юліану Гуттену. Він мусив виїхати до Італії, щоб звідти викликати 8 майстрів шовківництва й закупити потрібне для заводу приладдя.

Заробітну плату для директора було визначено у 450 карбованців щорічних, окрім того, на канцелярське приладдя виділялося 200 карбованців на рік. Гуттен представив план роботи заводу на майбутнє, за яким, між іншим, передбачалося видавати протягом 5 років платню всім, хто вирощуватиме у себе червів і здаватиме їх на завод. Садівник київського „дворового” садка Пельц мусив стежити за шовковицями, які росли у скарбових садках, і що у майбутньому передбачалося насадити. Місце на Подолі було визнане непридатним для шовкового заводу, а тому його запланували перевести на річку Либідь на землі Київського Михайлівського монастиря. До підприємства з цього часу долучався ще й млин, що стояв на річці Либідь й належав монастирю.

Але й після цього становище шовківництва в Києві не покращилося. На гроші, призначені для шовкового заводу, було куплено будинок на Печерську, куди перейшов жити В. Капніст. Згодом Гуттен виїхав до Італії, Капніст до Петербургу, залишивши садок наглядачеві. Гроші, призначені на шовківництво, було передано на зберігання до Казенної Палати, а коли прийшла весна і постала необхідність взяти їх частину на поточні потреби, то почалося довге листування, впродовж якого всі черві на заводі без догляду встигли загинути. Не ліпше доглядали й садок, бо з 548 дерев, нарахованих у 1782 році, 1789 р залишилося тільки 219. Вироблення шовку все ж таки провадилося. Так 1791 року шовку було виготовлено 2 пуди 38 фунтів, грени ж було 122 3/4 золотники. Працювали на заводі майстри, яких, мабуть, найняв Гуттен, та їх праця, очевидно, була незадовільною, бо у 1791 р. їх звільнили, видавши 1300 карбованців заробітної плати.

Через деякий час від заводу залишилася сама тільки назва та зламане колесо, що валялося на горищі будинку шовкового заводу. Про це свідчить про це П. Батурин, якому В. Капніст, від'їжджаючи до Петербургу, доручив доглядати

²⁵ *Ibidem*, с. 173.

будинок і шовковий завод. Як видно з указу від 13 жовтня 1792 року, Кабінет витратив на завод 39 290 карбованців 98 1/2 коп., а користі від цього ніякої не отримав. В. Капніст, від якого вимагали звітності, – на що були витрачені гроші, – зумів відзвітувати київському генерал-прокурору А. Самойлову, що знайшов пояснення достатніми. За описом 1793 року в скарбовому будинкові шовкового заводу було таке приладдя, яке належало до шовкового виробництва: скриня з інструментами, тобто з різними колесами з зубцями, кружками, котками та „винтушками”, усього 208 штук; скриня дубова, кована залізом, з шухлядами та шухлядками, де колись зберігалися кокони шовкуна, але всіх їх поїли миші й залишилися від них самі тільки капшучки. Це були рештки від того начиння, що придбав для заводу Гуттен.

Під час такого занепаду скарбового шовківництва у Києві, як писав Вільному економічному товариству його київський кореспондент аптекар Бунге, над удосконаленням виробництва шовку працював київський мешканець Йоган Йешке, який мав для цього власне приладдя. Вже на другий рік роботи він мав 30 фунтів чистого шовку, не рахуючи низьких сортів. 1794 року він мав 140 фунтів грени. Йешке сам фарбував шовк, а щоб довести, що його шовк гарної якості, він замовив верстати для ткання шовкової матерії. На засіданні вище згаданого товариства обговорювався проект утворення школи шовківництва в Україні, де б вчилися учні обох статей. Проект було ухвалено, але на той час не реалізовано.²⁶

Щодо західних земель України, що перебували на той час під Австро-Угорщиною, там була своя специфіка. Місцеве населення протягом XVIII століття орієнтувалося на попит і замовлення з Відня і Будапешту. Культура туті в Угорщину була занесена турками, в Австрію вона потрапила з Італії і, частково, з Балканського півострова. Але до царювання Марії-Терезії не набула широкого розповсюдження. Згадана правителька ввела обов'язкове насадження туті. Потім вона різноманітними нагородами та сприянням досягла того, що культура вирощування шовкового дерева розповсюдилась всією імперією. Кліматичні умови Австро-Угорщини дозволяли розвивати шовківництва майже на всій території країни. З різновидів і видів туті розводили наступні: *morusalba* (*nigra*, *rosea*, *moreti*, *cedrona*, *lou*), *broussonetia papyrifera*. Для шовківництва використовувалась переважно біла шовковиця (*morusalba*), привезена з Італії. В Угорщині для шовківництва використовували і раніше посаджені дерева, що росли у гаях, обабіч доріг та в приватних господарствах²⁷.

Початком шовкоткацького виробництва в Австро-Угорщині можна вважати 1710 рік, коли Йосиф I викликав з Італії майстрів для заснування шовкоткацької фабрики. Наприкінці 1762 року, за запрошенням Марії-Терезії, швейцарський майстер переселився у Відень з 22 майстрами і побудував фабрику з виготовлення стрічок. Але не дивлячись на різні привілеї, шовкоткацьке виробництво

²⁶ *Ibidem*, с. 174.

²⁷ Н. Шавров, *op. cit.*, с. 15.

у період до 1797 року розвивалось досить повільно. Тогоріч Австро-Угорщина втратила свої італійські володіння, тому її фабрики звільнились від конкуренції підприємств Мілану і Комо і почали розвиватись. На середину XVIII ст. шовкоткацтво посідало важливе місце серед промисловості імперії, особливо виготовлення атласу, саржі, а також стрічок та тюлю. Фарбований шовк тоді привозився зі Швейцарії та Рейнських провінцій, частково забарвлювався на власних фабриках.

Ще 1534 року на території Австро-Угорщини італієць Ієронім Савіоні облаштував першу шовкомотальну фабрику в Роверето, де застосовували ручну крутильню. На початку розвитку шовкомотальної промисловості на європейських фабриках використовували верстати схожі на ті, що застосовували селяни, розмотуючи кокони для домашнього вжитку. Так начиння складалось із котла, під яким розводили вогонь для нагрівання води, перед ним працівниця розбивала кокони і направляла нитку, в той час як інша працівниця приводила до дії мотовило та іншу частину механізму. Влаштування таких верстатів нагадувало обладнання, яке використовувало місцеве населення на Закавказзі.

У Східній Галичині почали ефективно розводити шовкопряда з кінця XVIII ст. Великі фабрики там не діяли, в основному це були кустарні виробництва або шовковичні сади, які влаштовували для отримання сировини, що у подальшому доставляли на фабрики Австро-Угорської імперії.

Отже, три чверті сторіччя було витрачено на те, щоб казенним способом насадити шовківництво на українських землях. Нарешті, уряди обох імперій самі упевнились, що державі немає зиску від таких заводів, і слід зорієнтувати населення на користь працювати над цією справою. Адже стало зрозуміло, що слід виготовляти шовк і вирощувати черв'як у маєтках приватних осіб, під доглядом і керівництвом окремого урядовця. Таким чином можна було зменшити видатки на шовківництво, натомість легше стимулювати виробництво нагородами тих осіб-ентузіастів, які за власний кошт розводитимуть черв'як і вироблятимуть шовк. Це у подальшому вплинуло на розвиток приватних господарств з виготовлення шовку, які з часом почали ткати шовкову тканину і виготовляти асортимент окремих виробів.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвський А., *Исторические материалы из архива Киевского губернского правления*, Киев 1882–1886, Т. 1–10.
- Мінжуліна Т., *Дослідження й реставрація музейного текстилю*, Київ 2004.
- Оглоблин А., *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*, Киев 1925.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, за ред. В. Б. Антоновича, Ф. А. Терновского, Киев 1874.

- Супрун Н., Колосніченко М., Орленко Л., *Історія текстилю*, Київ 2006.
- Тищенко М., *Шовківництво в Києві та Київській губернії в XVIII та першій половині XIX ст.*, Т. 2., Київ 1928.
- Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК), ф. 59. Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 296. *Дело о выполнении контракта с мануфактур-коллегией об обучении 17 человек мастером Фигерсем (француз)*, 31 июля 1732, 6 арк..
- ЦДІАК, ф. 1632, оп. 1, спр. 300, Комиссия экономии, 1749 г., 5 арк.
- ЦДІАК, ф. 269 Канцелярия гетьмана К. Розумовского, оп. 1, спр. 1211., Дело об основании и распространении шелковичных заводов на Украине. – 1752–1758 гг., 98 арк.
- ЦДІАК, ф. 59. Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 1945, *Дело о взыскании недоимок с купца г. Белгорода Ноздрина*, 1750 г., арк. 11.
- ЦДІАК, ф. 64. Сотенное правление Левобережной Украине XVIII ст., оп. 1, спр. 30, Ордер Киевской губернской канцелярии, 1756 г., 21 арк.
- Чижев Ф., *Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии*, Москва 1815.
- Чижев Ф., *Письма о шелководстве*, Москва 1870.
- Шавров Н., *Добывание, обработка и условия сбыта шелка и организация правительственных и общественных учреждений по шелководству и шелковой промышленности в Австро-Венгрии, Италии, Франции и других шелководных странах*, Спб. 1890.
- Школьна О., *Шовк у побуті українців XVII–XIX століть і питання його музейного експонування*. [в:] „Питання історії, науки і техніки”, 2014, № 3, С. 61–73.

THE SILK AS AN INTEGRAL PART OF UKRAINIAN CULTURE AND THE DISTRIBUTION OF ITS PRODUCTION IN UKRAINE IN THE 17th-18th CENTURIES.

The article deals with silk as an integral part of the material and artistic culture of the Ukrainian people, and various aspects of the silk industry in Ukraine in the 17th-18th centuries.

At present there is no scientific papers that have comprehensively examined this topic. Only recently have some works and individual articles devoted to the specific aspects of the use of silk in Ukrainian culture started to be published.

The tradition of using silk fabric goes back to Kievan Rus. Although silk was actively used in Ukraine, the first attempts to produce silk threads occurred only in the 17th century. Both in the Russian and the Austro-Hungarian empires the spread of silk production was initiated by the state. This was because the import of this fabric was very expensive.

Experience has shown that it was not the state but private production that was more successful. Private factories not only produced raw materials but also made progress in making fabrics and tailoring specific products.

Keywords: silk material and artistic culture, ethnic Ukraine land, seventeenth and eighteenth centuries.